

Козубенко Л. М.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

КОНЦЕПЦІЯ ПСИХОЛОГІЗМУ У ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ ЯК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА ПРОБЛЕМА

У статті розглядається концепція психологізму у художньому творі як літературознавча проблема. Звертається увага на те, що поняття «художній психологізм» в літературознавчій науці на сьогоднішній день є семантично недостатньо чітким. Дослідники часто користуються цим терміном в роботах теоретичного і прикладного характеру, проте його визначення може бути абсолютно протилежним в різних працях. Художній психологізм є одним з найбільш значущих, але в той же час одним з найскладніших явищ, що піддаються розгляду літературознавцями.

Різномісність людської душі, проблеми свідомого і несвідомого, підняті літературою привертють увагу вчених різних країн. Вітчизняні літературознавці будували концепцію психологізму, орієнтуючись на реалістичну концепцію особистості, на традиційні способи відтворення поведінки і внутрішнього життя героя, залишаючи поза увагою новітні психологічні відкриття.

Зарубіжне літературознавство, в свою чергу, пішло далі, адже його пріоритети були обумовлені скрупульозною увагою до «внутрішнього» людини, проблемами свідомого і несвідомого, зверненням до психоаналітичної теорії З. Фрейда, К.-Г. Юнга, так як основні методики застосування психоаналізу до художньо-естетичних феноменів були закладені саме ними.

Зосереджуючись на понятті психологізм художнього твору, ми маємо на увазі психологізм як художньо-образне зображення особистості персонажа (його почуттів, переживань, психологічних станів тощо), яке обумовлене ціннісною орієнтацією автора, його уявленнями про особистість та комунікативною стратегією.

Психологізм також має свою внутрішню структуру, тобто складається з прийомів і методів зображення. Як правило, у психологічній прозі письменник орієнтується на внутрішні, а не зовнішні деталі – ми вірогідніше знайдемо опис усіх нюансів переживань героя, аніж детальний аналіз його зовнішності. Але крім кількісного співвідношення в таких творах змінюється і принцип їх взаємозв'язку. Якщо у звичайній історії зовнішні деталі існують самостійно, тоді у психологічній прозі вони будуть підпорядковані загальному змісту, будуть безпосередньо пов'язані з емоційними переживаннями героїв.

Отже, сучасна наука трактує психологізм як особливу складову художнього тексту, що розкриває внутрішній стан героїв, їхні думки, переживання, дії, спричинені зовнішніми та внутрішніми факторами. Іншими словами, це художнє зображення особистості персонажа, яке обумовлене поглядами самого автора та засобами їх відтворення у творі.

Ключові слова: концепція, психологізм, твір, літературознавство, проблема, персонаж, зображення.

Постановка проблеми. Поняття «художній психологізм» в літературознавчій науці на сьогоднішній день є семантично недостатньо чітким. Дослідники часто користуються цим терміном в роботах теоретичного і прикладного характеру, проте його визначення може бути абсолютно протилежним в різних працях. Художній психологізм є одним з найбільш значущих, але в той же час одним з найскладніших явищ, що піддаються розгляду літературознавцями [4, с. 6]: його специфіка і багатогранність обумовлюються, з одного боку, «пограниччям» з психологією, філософією, есте-

тикою, літературознавством, з іншого – безпосереднім зв'язком з усіма головними питаннями літературознавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед напрацювань, присвячених проблемі психологізму в художній літературі варто виділити роботи таких науковців, як Л. Гінзбург [1], А. Єсіна [2], Н. Забубарової, [3], О. Золотухіної [4], А. Іезуїтова [5] М. Кодака [6], Ю Кузнецова [7], В. Маслової [8], Ш. Махмудова [9], В. Фащенко [10]. В зазначених роботах визначаються питання, пов'язані з поняттям психоло-

гізму в літературі, досліджується класифікація його форм та засобів.

Однак, незважаючи на певну кількість праць, присвячених цій темі, в сучасному літературознавстві і критиці бракує досліджень, які детально розкривають проблему психологізму в художньому творі.

Постановка завдання. Відтак, нашим завданням є дослідити концепцію психологізму в художньому творі як літературознавчу проблему.

Виклад основного матеріалу. Різноманітність людської душі, проблеми свідомого і несвідомого, підняті літературою привертають увагу вчених різних країн. Вітчизняні літературознавці будували концепцію психологізму, орієнтуючись на реалістичну концепцію особистості, на традиційні способи відтворення поведінки і внутрішнього життя героя, залишаючи поза увагою новітні психологічні відкриття.

Зарубіжне літературознавство, в свою чергу, пішло далі, адже його пріоритети були обумовлені скрупульозною увагою до «внутрішнього» людини, проблемами свідомого і несвідомого, зверненням до психоаналітичної теорії З. Фрейда, К.-Г. Юнга, так як основні методики застосування психоаналізу до художньо-естетичних феноменів були закладені саме ними. Проте і серед західних вчених не було єдиного підходу: прихильників класичного психоаналізу цікавили теми, символи, що відображають глибинну особистість автора, тоді як прибічників психокритики – загальні механізми, образи, характерні для текстів одного письменника. Але обидва напрями були спрямовані на особистість автора твору [4, с. 9–10].

Перші дослідження з теоретичного вивчення проблеми психологізму почалися із статті А. Ієзуїтова «Проблема психологізму в естетиці та літературі» (1970). Вчений провів теоретико-методологічний аналіз поняття психологізму, розрізнивши терміни «психологізм» та «психологічний аналіз». Він визначає термін «психологізм» трьома способами [5]:

1. Психологізм як вроджена особливість мистецтва слова, його органічна властивість, ознака і предмет творчості.

2. Психологізм як продукт художньої творчості, як відображення психології самого автора, його персонажів і навіть більше – суспільної психології (класу, соціальної групи, доби тощо). Науковець стверджує, що із літератури різних історичних періодів і художніх напрямків ми в тій чи іншій мірі отримуємо об'єктивне уявлення про психологію автора, героя, суспільства.

3. Психологізм як свідомий і визначальний естетичний принцип. У даному випадку психологізм виступає в якості особливої і безпосередньої мети художньої творчості. Головним і прямим об'єктом відображення і відтворення є саме психологія людини, яка виступає як певна самоцінність. Суспільно-естетична цінність людини визначається мірою її психологічної складності і духовного багатства, головний аспект відображення характеру – власне психологічний. А власне методам і формам втілення та розкриття людської психіки вченим визначається термін «психологічний аналіз».

Спроби розрізнити психологізм та суміжні концепції були зроблені наприкінці 1970-х років і українськими літературознавцями М. Кодаком та В. Фащенком. Зокрема, М. Кодак запропонував розмежувати терміни «психологічність», «художній психологізм», «психологічний аналіз». На його думку, психологічність – родова прикмета мистецтва слова, його іманентна властивість виражати психіку людини; психологізм (художній) – декларована система соціально-психологічних поглядів на людину у світлі естетичних сподівань даного часу; психологічний аналіз – метод образно-логічного осягнення історично характерної соціально-психологічної суті людини в художній творчості [6, с. 6–7]. Таким чином, вчений пропонує об'єднати і найменувати визначення психологізму А. Ієзуїтова [5] терміном «психологічність». Тоді як поняття «художній психологізм» і «психологічний аналіз» у визначенні літературознавця майже ідентичні «естетичному психологізму».

Дослідження В. В. Фащенка ґрунтуються на дещо інакшому підході. З цього приводу він зазначав: «Ці поняття взаємопов'язані та одне без одного не існують навіть в теорії, не кажучи вже про художню практику. Тому безглуздо вважати, що психологізм, як предмет мистецтва, існував завжди, а як естетичний принцип – з доби Відродження. Виходить, що Гомер зображував психічне, але без психологічного аналізу. Це абсурд» [11, с. 57]. До того ж вчений говорить про розвиток двох основних типів психологічного аналізу: розповідного, тобто психологізму зовнішніх проявів, та експресивного, тобто вираження найтонших душевних станів.

Протилежне визначення психологізму попередньо згаданих учених дає літературознавець А. Єсін, який заперечує всезагальність психологізму, як властивості та істотної ознаки творчості. На його думку, психологізм є властивістю, характерною не для всього мистецтва і не для

всієї літератури, а лише для певної її частини, тому існують психологічний і непсихологічний способи художнього опису дійсності, які є одночасно рівноцінними з естетичної точки зору. Він пояснює, що просто увага «письменників-психологів» зосереджена на розумінні людської душі та проникненні в приховані мотиви вчинків, тоді як увага «письменників-непсихологів» – зосереджена на інших сторонах людського життя [2]. Іншими словами, психологізм є окремою якістю художньої форми і може виступати стилістичною домінантою твору.

«Дослідження духовного життя в його протиріччях і глибинах» – визначає психологізм Л. Гінзбург, де під духовним життям героя розуміється «динамічне співіснування різних рівнів та планів обумовленості його поведінки» [1, с. 286].

На нашу думку, найбільш влучне визначення терміну на сучасному етапі подається українською літературознавчою енциклопедією, яка описує психологізм як особливу складову художнього твору, спрямовану на розкриття внутрішнього світу персонажів, їхніх думок, переживань, дій, зумовлених зовнішніми та внутрішніми причинами [8, с. 292].

Важливим у контексті нашої розвідки є визначення психологізму українським ученим Ю. Б. Кузнецовим, який об'єднуючи різні точки зору, виділяє чотири основних значення даного явища: 1) психологізм як науковий метод, 2) психологізм як індивідуальна особливість художнього стилю письменника, 3) психологізм як певний аспект вивчення сприйняття твору читачем і, нарешті, 4) власне психологізм – застосування психологічних знань до вивчення художнього явища [7, с. 221].

Зосереджуючись на понятті психологізм художнього твору, ми маємо на увазі психологізм як художньо-образне зображення особистості персонажа (його почуттів, переживань, психологічних станів тощо), яке обумовлене ціннісною орієнтацією автора, його уявленнями про особистість та комунікативною стратегією.

Серед способів дослідження психологізму, існують комплексний підхід порівневого аналізу твору, запропонований Н. В. Забабуровою, дослідницею французького психологічного роману. Вона виділяє чотири рівні аналізу, серед яких [3, с. 11]:

1) тип психологічної проблематики (вплив соціально-історичних, філософських, наукових чинників, літературної традиції, літературного напрямку, що визначають світогляд і особливості художнього мислення автора);

2) концепція особистості, яка притаманна цій епосі і соціальному середовищу;

3) художня система і творчий метод;

4) рівень поезики.

На противагу фрагментарному аналізу дослідниця В. Маслова пропонує філологічний аналіз, який передбачає розгляд художнього тексту в сукупності всіх його сторін, компонентів і рівнів [9, с. 4]. Завдання цього аналізу сформульовані наступним чином: виявити специфіку окремих елементів твору та їх цілісності; об'єднати лінгвістичний і літературознавчий підходи до вивчення тексту; співвіднести його як з автором, який створив цей текст, так і з читачем цього тексту, для якого він й був створений [9, с. 5].

На наш погляд, доцільніше аналізувати психологізм художнього тексту, враховуючи його системну природу, а від так досліджувати це явище способом, що орієнтований на його цілісність. Тому, будемо послуговуватися філологічним аналізом психологізму.

При аналізі психологізму художнього твору важливо також розрізняти його типи. Якщо не вдаватися в неістотні відмінні деталі різних класифікацій, то знаходимо три головні типи психологізму в літературі, запропонованих М. П. Кодаком, а саме: подійно-динамічний, аналітико-інтроспективний та діалектико-синтетичний [6, с. 34]. Виходячи з цього, існує три підходи до художнього відображення внутрішнього світу людини:

1) відображення психології персонажа через зовнішнє вираження (поведінка, вчинки, дії) і розкриття за допомогою них внутрішніх процесів. Виразення письменником експресивних особливостей мови, мовної поведінки, мимічних та інших засобів зовнішнього прояву психіки;

2) відображення психології персонажа через внутрішні прояви (думки, переживання, почуття, емоції, процеси свідомості і самосвідомості), які спричиняють поведінку героя. Виразення внутрішнього світу дійових осіб через внутрішнє мовлення, пам'ять та уяву;

3) поєднання обох підходів, який утворює третій тип, і який доречно називати синтетичним.

Психологізм також має свою внутрішню структуру, тобто складається з прийомів і методів зображення. Як правило, у психологічній прозі письменник орієнтується на внутрішні, а не зовнішні деталі – ми вірогідніше знайдемо опис усіх нюансів переживань героя, аніж детальний аналіз його зовнішності. Але крім кількісного співвідношення в таких творах змінюється і принцип їх

взаємозв'язку. Якщо у звичайній історії зовнішні деталі існують самостійно, тоді у психологічній прозі вони будуть підпорядковані загальному змісту, будуть безпосередньо пов'язані з емоційними переживаннями героїв.

Окрім своєї безпосередньої функції відтворення життя, зовнішні деталі також можуть супроводжувати психологічні процеси персонажів.пейзаж, міміка та жести, портрет, подія не є прямим способом вираження психологізму, але у відповідному зображенні та співвідношенні з внутрішнім світом героя вони набувають додаткових функцій і стають предметом для роздумів. Отже, не кожен портрет характеризує героя з психологічної точки зору, але в сусідстві з психологічними деталями він бере на себе частину їх функцій.

Однак не кожен внутрішній стан можна передати за допомогою жестів та міміки або за допомогою опису природних явищ, тому ці засоби не є універсальними. Велике значення у вираженні психологізму має подієво-розповідна та композиційна форма твору: розповідь може бути від першої або третьої особи.

До певного періоду переказ від першої особи вважався найбільш доцільною формою для такого роду творів – інша форма суперечила б принципу правдоподібності, оскільки вважалось, що автор не в змозі проникнути у свідомість свого героя і ніхто не може розкрити свої почуття читачеві краще за самого персонажа. Розповідь від першої особи орієнтована на рефлексію героя, самооцінку та психологічний самоаналіз, що, в принципі, є головною метою твору [10]. Однак такий спосіб розповіді має певні обмеження: неможливість повно і глибоко показати внутрішній світ декількох героїв та одноманітність психологічної картини, що надає твору певної одноманітності.

На противагу переказу від першої особи, розповідь від третьої особи дозволяє автору ввести читача у внутрішній світ персонажа, показати його найбільш детально та глибоко. При цьому автор може інтерпретувати поведінку героїв, дати йому оцінку та коментар. Внутрішні монологи, уривки із щоденників, листів, мрій, видінь вільно включаються в цю форму розповіді. Розпо-

відь автора не підвладна художньому часу, автор може детально зупинитися на важливих для нього деталях, при цьому сказавши лише кілька слів про досить тривалий період життя, який не вплинув на розвиток героя.

Однією з найпоширеніших розповідних форм є внутрішній монолог та психологічний наратив від особи автора, які зустрічаються майже у всіх письменників. Однак, існують також специфічні форми оповіді, які використовуються рідше. Це мрії, ілюзії, подвійні персонажі, які дозволяють автору розкрити різні сторони психології героїв. Їх основна функція – впроваджувати у твір фантастичні мотиви, але з погляду психологізму вони можуть зображувати несвідомі чи напівсвідомі форми внутрішнього життя як психологічні стани та співвідноситися, насамперед, не із сюжетом або зовнішніми діями, а з внутрішнім світом персонажу, з його іншими психологічними станами. Наприклад, сон буде мотивований не попередніми подіями в житті героя, а його попереднім емоційним станом.

Ще одним поширеним прийомом психологізму є мовчання. Воно виникає в той час, коли читач починає шукати у творі не зовнішні сюжетні розваги, а образи складних та цікавих психічних станів. Письменник у певний момент може опустити опис психологічного стану героя, дозволяючи читачеві самостійно провести психологічний аналіз і з'ясувати, що герой переживає в даний момент. Така тиша робить образ внутрішнього світу дуже містким, адже письменник нічого не вказує, не обмежує читача певними кадрами, дає повну свободу уяві [10]. У таких епізодах психологізм не зникає; він існує у свідомості читача.

Висновки. Отже, розглянувши концепцію психологізму художнього твору як літературознавчу проблему, доходимо висновку, що сучасна наука трактує психологізм як особливу складову художнього тексту, що розкриває внутрішній станів героїв, їхні думки, переживання, дії, спричинені зовнішніми та внутрішніми факторами. Іншими словами, це художнє зображення особистості персонажа, яке обумовлене поглядами самого автора та засобами їх відтворення у творі.

Список літератури:

1. Гинзбург Л. Я. О психологической прозе. Москва : Intrada, 1999. 413 с.
2. Есин А. Б. Психологизм русской классической литературы : учебное пособие. 3-е изд. МПСИ: Флинта, 2011. URL: <http://maxima-library.org/knigi/knigi/b/271194?format=read> (дата звернення: 11.02.2021).
3. Забабурова Н. В. Французский психологический роман (эпоха Просвещения и романтизм) / отв. ред. Е. В. Григорьева. РнД : Изд-во Рост. ун-та, 1992. 223 с.
4. Золотухина О. Б. Психологизм в литературе : пособие. Гродно : ГрГУ, 2009. 178 с.
5. Иезуитов А. Н. Проблемы психологизма в эстетике и литературе. Москва : Наука, 1970. С. 39–57.

6. Кодак М. П. Психологізм соціальної прози. Київ : Наукова думка, 1980. 162 с.
7. Кузнецов Ю. Б. Розвиток психологізму в українській прозі кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Проблеми історії та теорії реалізму української літератури ХІХ – початку ХХ ст.* Київ: Наукова думка, 1991. С. 221–249.
8. Літературознавча енциклопедія: у двох томах. Т. 2 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 624 с.
9. Маслова В. А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста. Минск : Высшая школа, 1997. 156 с.
10. Махмудов Ш. А. Концепция психологизма в литературе, технологиях и методах психологического образа. *Научные вестн.* 2019. № 10 (15). С. 46–50. URL: http://www.nvesti.ru/wp-content/uploads/2019/10/№10_15_2019_Научные_вестн.pdf (дата звернення: 11.02.2021).
11. Фащенко В. В. У глибинах людського буття : літ. студії / вступ. ст. В. Г. Полтавчука. Одеса : Маяк, 2005. 639 с.

Kozubenko L. M. THE CONCEPT OF PSYCHOLOGY IN A WORK OF ART AS A LITERARY STUDY PROBLEM

The article considers the concept of psychologism in a work of art as a literary problem. Attention is drawn to the fact that the concept of “artistic psychology” in literary science today is semantically insufficiently clear. Researchers often use this term in works of theoretical and applied nature, but its definition may be completely opposite in different works. Artistic psychology is one of the most significant, but at the same time one of the most complex phenomena that can be considered by literary critics.

The diversity of the human soul, the problems of the conscious and the unconscious, raised by the literature attract the attention of scientists from different countries. Domestic literary critics built the concept of psychologism, focusing on a realistic concept of personality, the traditional ways of reproducing the behavior and inner life of the hero, ignoring the latest psychological discoveries.

Foreign literary criticism, in turn, went further, because its priorities were due to scrupulous attention to the “inner” man, the problems of conscious and unconscious, turning to the psychoanalytic theory of Freud, K.-G. Jung, as the main methods of applying psychoanalysis to artistic and aesthetic phenomena were laid by them.

Focusing on the concept of psychologism of the work of art, we mean psychologism as an artistic image of the character (his feelings, experiences, psychological states, etc.), which is due to the value orientation of the author, his ideas about personality and communication strategy.

Psychologism also has its own internal structure, ie it consists of techniques and methods of depiction. As a rule, in psychological prose the writer focuses on internal rather than external details – we are more likely to find a description of all the nuances of the hero's experiences than a detailed analysis of his appearance. But in addition to the quantitative ratio in such works, the principle of their relationship also changes. If in ordinary history external details exist independently, then in psychological prose they will be subordinated to the general content, will be directly related to the emotional experiences of the characters.

Thus, modern science treats psychology as a special component of the literary text that reveals the inner state of the characters, their thoughts, experiences, actions caused by external and internal factors. In other words, it is an artistic image of the character's personality, which is due to the views of the author and the means of reproduction in the work.

Key words: *concept, psychologism, work, literary criticism, problem, character, image.*